

יחסם של חז"ל לכורש ולהצהרתו

מבוא

כוונת המאמר לבדוק את יחסם של חז"ל לכורש ולהצהרתו, ולהצביע על התבטאויות שונות ואף מנוגדות. נעמוד על משמעות ההתבטאויות הסותרות ומניין הן נובעות. לא נעסוק בבעיית הזיהוי ההיסטורי של כורש המקראי ומיקומו בכתובות¹⁻². בחלק הראשון נדון במאמרי חז"ל המחמיאים לכורש, בחלק השני – במאמרי חז"ל המסתייגים ממנו, ובחלק השלישי – ננסה להסביר את פשר השוני.

הרקע המקראי המלווה את המאמר הם המקורות העוסקים בכורש ובהכרזתו, כמפורט להלן:

א. בישעיהו מ"ד, כח – מ"ה, א, מזכיר הכתוב את דברי ה' המייעדים לכורש את בניין ירושלים והמקדש: "האומר לכורש רעי וכל חפצי יְשָׁלֵם ולאמר לירושלים תבנה והיכל תִּסָּד. כה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לָרֶדֶד לפניו גוים וּמִתְּנֵי המלכים אפתח"³.

ב. קיום נבואת ישעיהו ונוסח ההכרזה מובא בעזרא א', א-ד: "ובשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה העיר ה' את רוח כורש מלך פרס ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר – כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלוקי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה. מי בכם מכל עמו יהיה אלקיו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית ה' אלקי ישראל, הוא האלוקים אשר בירושלים, וכל הנשאר מכל המקומות אשר הוא גר שם ינשאוהו אנשי מקומו בכסף ובזהב וברכוש ובבהמה עם הנדבה לבית האלקים אשר בירושלים"⁴.

ג. כורש אף מחזיר לעולים כלי מקדש שנלקחו על ידי נבוכדנצר, ואף זאת נראית כמחווה כלפי הגולים, כנאמר בהמשך הפסוקים שם ז-יא: "והמלך כורש הוציא את כלי בית ה' אשר הוציא נבוכדנצר מירושלים ויתנם בבית אלהיו, ויוציאם כורש מלך פרס על ידי מתְּרַדָּת הגזבר ויספרם לששבצר הנשיא ליהודה... הכל העלה ששבצר עם העלות הגולה מבבל לירושלים"⁵.

1-2. בנושא זה ראה הכהן שמואל, **מבוא לספרי שיבת ציון במקרא**, רמת גן, הוצאת בר אילן 1987. וכן **"מגדים"** י"ד, הוצאת ישיבת הר עציון, סיון תשנ"א.

על ענייני היסטוריה בספרות חז"ל ראה ירושלמי יוסף חיים, **זכור – היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, תל אביב, הוצאת עם עובד, תשמ"ח, עמ' 21-48. על אמינותם של המקורות התלמודיים כמקורות היסטוריים, ראה ספראי זאב, **הקהילה היהודית בא"י בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים, הוצאת מרכז זלמן שז"ר, תשנ"ה, עמ' 16-19.

3. להלן מקור א'.

4. להלן מקור ב'. נוסח מקוצר של ההכרזה מופיע אף בדברי הימים ב', פרק ל"ו, כב-כג.

5. להלן מקור ג'.

תפיסתם ההיסטוריוסופית של חז"ל היא שכל מהלכי ההיסטוריה מונעים ע"י ה' וישנם מניעים שמימיים לגלגלי ההיסטוריה⁶. כשם שהמקרא מציין עובדת חורבן הארץ וגלות העם בעטיים של חטאים, כך חז"ל מחפשים סיבות לעלייתה של מדי על בימת ההיסטוריה בעוצמה כה רבה.

בתנא דבי אליהו⁷: "לא גלגל הקב"ה והביא מלכות מדי לעולם אלא בשכרו של כורש שהיה בוכה ומתאנח בשעה שהחריבו גוים את בית המקדש". בזכות כורש שהזדהה עם אסונם של ישראל עולה מדי לגדולה, מדיחה את נבוכדנצר מן ההגמוניה במרחב. יש במאמר זה ביטוי מעשי לאימרת חז"ל המפורסמת: "מגלגלין זכות על ידי זכאיי"⁸.

אך בכך לא די, במקור אחר⁹ מכונה כורש – "צדיק". על הפסוק "ברבות צדיקים ישמח העם ובמשל רשעים יאנח עם" (משלי כ"ט, ב) אומר ר' יצחק¹⁰: "בשעה שהצדיקים נוטלין גדולה, חדוה ושמחה בעולם זה והוא לשון שמחה" – פירוש "מתנות כהונה"¹¹], והמלך דוד – זה שמלך דוד, והמלך שלמה – זה שמלך שלמה, והמלך אסא – זה שמלך אסא, אלו מלכי ישראל. במלכי אומות העולם מניין? שנאמר והמלך כורש – זה שמלך כורש".

כורש הוא המלך היחיד ממלכי אומות העולם הנקרא ע"י ר' יצחק – "צדיק", והמקור לשיוכו לקבוצת הצדיקים הוא הפסוק במקור ג' המתאר את מסירת כלי המקדש לגולים השבים ארצה. רק במקור זה מובא הביטוי "המלך כורש". ייתכן שר' יצחק רוצה לרמוז שעל מנת לכנות את כורש "צדיק", לא די היה בהכרזתו, אלא הוא היה צריך לעשות מעשה נוסף, שיש בו אף הקרבה אישית משמעותית.

בתרבות המזרח הקדום, לקיחת כלי מקדש מהעם המובס הייתה ביטוי לנצחון אלהי העם המנצח על אלקי העם המנוצח¹², וכשכורש לוקח את כלי המקדש שנקחו ע"י נבוכדנצר הוא מבטא בכך את נצחון אלהיו על אלהי נבוכדנצר. השבת הכלים – המבטאת כאמור אמונה דתית – לגולים השבים לארצם יש בה משום הודאה באלקי ישראל, שאם לא כן מדוע שיחזרו?

6. ראה אורבך, א"א, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים, הוצאת מגנס, תשל"ו. עמ' 71. "גבורתו (של ה') מודגשת בעיקר בתחום תולדות האדם והעמים... אלקים הוא מקור המלכות, החוסן והתוקף, והוא מעביר מלכויות ומשליט מלכים... שני פנים אלה של גבורת ה', שלטונו המוחלט בטבע ובהיסטוריה מודגשים גם בדברי חז"ל...". וכן פירון מרדכי, ההיסטוריה בעיניהם של חז"ל, בתוך חברה והיסטוריה, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשי"מ, עמ' 433-444.
7. לקביעת מחברו ותקופתו ראה איזענשטיין יהודה דוד, אוצר ישראל, ירושלים, הוצאת שילה, עמ' 273-274. וכן מאק חננאל, מדרש האגדה, תל-אביב, משרד הבטחון והוצאה לאור, תשמ"ט, (להלן: מאק), עמ' 97-98. קיימת דעה המייחסת את החיבור לדור שני-שלישי לאמוראי בבל.
8. שבת לב, ע"א, סנהדרין ה, ע"א ועוד.
9. אסתר רבה (וילנא) פתיחתא (ו) ד"ה ר' יצחק.
10. לגבי זהויו, ראה היימאן אהרן, תולדות הנאים ואמוראים, ירושלים, הוצאת מכון פרי הארץ תשמ"ו, מזהה אותו כר' יצחק בר פנחס, תלמידו של ר' יוחנן, דור שני-שלישי בא"י. אורבך א"א, כורש והכרזתו בעיני חז"ל, בתוך מעולמם של חכמים, ירושלים, הוצאת מגנס, תשמ"ח, (להלן: אורבך). עמ' 59. מזהה אותו עם ר' יצחק נפחא, בן אותה תקופה אף הוא תלמידו של ר' יוחנן.
11. גם במקרא אנו מכירים מנהג זה. כגון, שמואל א', ד-ה. סיפור נטילת ארון ה' מישראל על ידי הפלישתים. ובנידון דידן ראה מלכים ב', פרק כ"ה, יג-ז.

זו תפיסתו של ר' יצחק המכנה את כורש "צדיק" ועל מנת להקרא כזה עליו לוותר על הכלים. ואכן בעזרא ו', ג-ח מסופר על צו שניתן על ידי כורש ובו נאמר שיש לתת את כלי המקדש לשבים לירושלים.

במדרש שיר השירים רבה¹², מוצאים הערכה נוספת לאישיותו של כורש בדבריו של ר' יוחנן¹³: "...וקול התור נשמע בארצנו – אמר ר' יוחנן קול תייר טב נשמע בארצנו, אי זה? זה קולו של כורש. הה"ד, יכה אמר כורש מלך פרס וגוי כל ממלכות הארץ וגוי מי בכס מכל עמו".

פרשנותו המילולית של ר' יוחנן מעניינת – פשוטו של זמקרא – "תור – תורים ובני יונה" (ידעת מקרא?), ואילו ר' יוחנן מפרש את המילה "תור" – "תייר טב", שפירושו מנהיג טוב¹⁴. בכך מאופיין כורש – מנהיג טוב, שטובו בא לידי ביטוי במתן הרשות לעלות לא"י ולהקים את המקדש.

גם תלמידו של ר' יוחנן, ר' אבהו¹⁵, תורם כינוי חיובי לכורש: "כורש מלך כשר היה – לפיכך מנו לו כמלכי ישראל"¹⁶. מעניין הוא פירושו של רש"י במקום – "כלומר על שם שהיה כשר קראוהו כורש, ושמו מעיד עליו". יש כאן שיכול אותיות, כרש = כשר¹⁷. הערכות חיוביות מוצאים אנו אף בהתייחסות חכמים לנוסח ההצהרה. במדרש שמות רבה¹⁸: "ר' אלעזר¹⁹ אומר לא זזה השכינה מתוך ההיכל.. אף על פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו. בוא וראה מה כורש אומר – 'אל האלוקים אשר בירושלים' (מקור ב.). אמר להן¹⁸: אע"פ שהוא חרב האלקים אינו זו משם".

עיסוקו של המדרש הוא בקדושתו הנצחית של הר הבית. למרות שהמקדש עצמו חרב. לחיזוק הדברים מביא ר' אלעזר סיוע מדברי כורש האומר: "ובן את בית ה' אלוקי ישראל הוא האלוקים אשר בירושלים". הבית השני עדיין לא נבנה ובכל זאת אומר כורש "האלוקים אשר בירושלים". אפילו כורש מבין שהשכינה לא זזה מהר הבית. יושם לב ללשון המדרש: "אמר להן", כורש אומר לישראל – "אע"פ שהוא חרב..." כביכול כורש בא ללמד את ישראל ולשכנעם שהשכינה לא זזה. בלשון זה מקבלת ההערכה החיובית עוצמה רבה.

לסיום חלק זה נציין מדרש²⁰ הדן בשכרו של כורש על הצהרתו. "אמר ר' תנחומא²¹ נבוכדנצר שחיק ומחיק [=ישחק וימחק] – "מתנות כהונה" סיגל [=אצר ואסף] – שם] כל ממנו של עולם והיתה עינו צרה בממונו, כיון שנטה למות אמר מה אני אניח כל ממון זה לאויל (= אויל – מרודך בנו)? עמד וגזר ועשה ספינות

12. (וילנא) פרשה ב (ג) ד"ה דבר אחר. מדרש שיר השירים רבה, עוסק רבות בנושאי גאולת ישראל, על כך, ראה מאק עמ' 91 ואילך.
13. ר' יוחנן – אמורא ארץ ישראל, דור שני, מורו של ר' אבהו שיוזכר להלן.
14. ראה מלמד, עזרא ציון, מילון ארמי-עברי לתלמוד בבלי, ירושלים, הוצאת המוסד ע"ש שמואל ואודט לוי, תשנ"ב, עמ' 429 – תיירא דתורי – נוהג בקר.
15. אמורא ארץ ישראל בדור שלישי, מחשובי תלמידי ר' יוחנן.
16. ראש השנה, דף ג, ע"ב, הסוגיא דנה באופן מנין שנות המלוכה, ונאמר בה שמנו לו מניסן כמלכי ישראל, אף שאנו יודעים שבמזרח הקדום מנו מניסן.
17. רש"י נוקט בשיטת מדרש שמות.
18. (וילנא), פרשה ב' (ב) ד"ה ומשה היה.
18. במהדורת שניאן: "אע"פ שהוא חרב – האלוקים לא זו משם בקדושתו".
19. הוא ר' אלעזר בן פדת, אמורא בדור שני, עלה מבבל לא"י, ירש את ר' יוחנן בטבריה.
20. אסתר רבה (וילנא) פרשה ב' (א) ד"ה בהראותו את.
21. אמורא ארץ ישראל בדור חמישי, תלמיד של ר' הונא לר' יהודה בר שלום, ור' פנחס.

גדולות של נחושת, מילא אותן ממון וחפר והטמינם בפרת והפך פרת עליהן. ויום שעמד כורש וגזר שיבנה ביהמ"ק גילה אותן הקב"ה. הה"ד (במקור א') 'כה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לרד לפני גויים וגוי' ישערים לא יסגרו'. וכתוב בתריה זנתתי לך אוצרות חושך ומטמונות מסתרים" וגו'.

הרי שה' – באמצעות ישעיהו – מבשר על כך שאוצרות נבוכדנצר המועברים לכורש הן פועל יוצא של הכרזתו בדבר האפשרות לשוב לירושלים ולבנות את המקדש. משמעות המדרש היא שההשגחה גלגלה הן את הצהרתו של כורש והן את התעשרותו. עובדת נפילת אוצרות נבוכדנצר בידי כורש מעידה על כשרותו וצדקותו; המהלך הוא – מעשה טוב מוביל לשכר!

– 3 –

במקביל לפרק הראשון, אציג בראשונה הערכות שליליות לגבי אישיותו של כורש והמניעים להצהרתו.

במדרש שיר השירים רבה²² מובעת הסתייגות מבחירת כורש כמשיב ישראל לארצם, וזאת משום שאינו "צדיק". על הפסוק "דודי שלח ידו מן החור" (שיר השירים פרק ה', ד) דרש ר' אבא בר כהנא²³: "וכי מה טיבו של חור זה להיות מגדל שרצים – אלא כך אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבשי"ע על נסים שעשית לי ע"י כורש, לא היה מוטב לעשות לי ע"י דניאל ועל ידי אדם צדיק? אעפ"כ ימעי המו עלי"י²⁴.

בהצגת החור כמגדל שרצים יש אולי משום רמז לכך שאינו דמות חיובית ביותר. ועל כך, מדוע גלגלה ההשגחה את ההכרזה – המכונה כאן "נסים" – על ידו? גם בסוגיית התלמוד במסכת ראש השנה²⁵, שבה מופיע כורש ככשר אנו פוגשים הערכה שלילית של חז"ל וזאת בהתייחס להתנהגותו האישית ולמניעיו באופן ניסוח ההכרזה.

ר' יצחק²⁶ מתפלמס עם רב כהנא²⁷ אודות אישיותו וכוונותיו של כורש. לטענת רב כהנא שכורש "לא החמיץ" (נעשה רשע) וזאת משום שהחזיר את כלי המקדש למקומם, משיב ר' יצחק שכורש אכן "החמיץ". ראייתו היא מהעובדה שכוונתו של כורש לא הייתה לשם שמים אלא להנאתו. מגמת כורש בהכרזתו הייתה שבניית ביהמ"ק תבוצע בכדי שישאל יתפללו עבורו. ביסוסו המקראי של ר' יצחק היא מהפסוק בעזרא ו' יז: "די להון מהקרובין ניוחחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא" [= "אשר יהיו מקרבים ניוחחים לאלקי השמים ומתפללים לחיי המלך ובניו" – "דעת מקרא"].

ראיה נוספת לרשעותו של כורש מובאת בסוגיה מהאופן שבו היה צריך לבנות את ביהמ"ק, על פי הנחיית כורש: "נדבכין די אבן גלל תלתא ונדבך די אע חדת ונפקתא מן הבית מלכא", כלומר – יש לבנות "נדבכים של אבן גלל שלשה ונדבך של עץ, והוצאה מבית המלך תנתן" ("דעת מקרא", שם, ד). ומדוע לבנות דווקא מעץ? משיבה על כך הסוגיא – "סבר, אי מרדו בי יהודאי איקלייה בנורא". כלומר, כורש מכין לעצמו דרך ענישה, כבר בהכרזתו הוא לוקח בחשבון אפשרות של מרד, ולכן על השבים מן הגולה לבנות בית עם

22. (וילנא) פרשה ה' [ג] (א) ד"ה פשטי.

23. אמורא ארץ ישראל, דור שלישי.

24. בהמשך המדרש מגיב ר' עזריה, אמורא ישראלי בדור חמישי, שהעונש על "מעו המו עלי" הוא "מעו מעי אוחילה" בעת החורבן.

25. דף ג, ע"ב. על סוגיא זו אמר אורבך עמ' 59 שזו "סוגיא מתקשה".

26. ראה לעיל הערה 10.

27. אמורא ארץ ישראל, דור ראשון, עלה לא"י מבבל ולמד בבית מדרשו של ר' יוחנן.

הפוטנציאל של הרס ושריפה. ועל כך מופיע בתלמוד, "ואבעית אימא מנלן דאחמיץ? דכתב 'נדבכין וגו'".

אפיון אישי קשה יותר מובא בהמשך הסוגיא ע"י רב יוסף²⁹ ואיתימא [=ויש אומרים] רבי יצחק, "מנלן דאחמיץ? מהכא — ויאמר לי המלך והשגל יושבת אצלו (נחמיה ב', ו) — מאי שגל, כלבתא" (רש"י: למשכב). רשעותו של כורש היא בכך שעבר על אזהרת בני נח שהזהירו על כך, בלשון רש"י: "ובני נח הזהירו על כך..."²⁹.

בהתייחס למקורות א' ובי' נזכר שגם בהם מוצאים חכמים דופי בהתנהגותו של כורש. בפרוטו של מקרא, על פי הנאמר במקור א', מכונה כורש משיח: "כה אמר ה' למשיחו לכורש...". והנה בתלמוד³⁰ מתפרש הפסוק הזה באופן שונה לחלוטין. "דרש רב נחמן בר רב חסדא³¹; מאי דכתיב יכה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו וכי כורש משיח היה? אלא אמר לו הקב"ה למשיח³² קובל אני לך על כורש, אני אמרתי 'הוא יבנה ביתי ויקבץ גלויותי'³³, והוא אמר ימי בכם מכל עמו ויעלי".

בקטע זה מובעת הסתייגות מהתנהגותו של כורש בכך שהוא לא טרח ולא התאמץ לממש את יעודו כ"משחרר" את הגולים וכבונה את ירושלים. כורש הסתפק בהכרזה גרידא, ללא כל השתדלות מצידו שאכן הדבר יבוצע, ועל כך קובלנותו של הקב"ה. פן נוסף בקטע זה הוא אי הכרה בכורש כמשיח, וגם בכך נשמעת נימת הסתייגות מכורש. רב נחמן בר רב חסדא קורא את ה"ל"ל "לכורש" לא כ"ל" הפנייה, שמשמעותה שהמשיח הוא כורש, אלא כ"על" — "אודות" ובכך מופקעת המשיחיות מכורש³⁴. דברים נוספים של כורש, אף הם מעוררים ביקורת, והם דברי התפארותו (במקור ב'), "כל ממלכות הארץ נתן לי ה'".

התלמוד³⁵ מציג "שלשה שמשלו בכיפה [=ששלטו על כל העולם] אחאב, אחשורוש ונבוכדנצר", ובהסתמך על דברי כורש שואל התלמוד הרי גם כורש אמור היה להמנות עימם: "והא איכא כורש? והתשובה על כך: "התם, אשתבוחי הוא דקא משתבח בנפשיה". כורש התפאר ונטל לעצמו גדולה לא לו, ועל כן חכמים אינם מתחשבים בדבריו!

במקורות אחרים מגלים לנו חכמים פנים סותרות בהתנהגותו של כורש כלפי הגולים, ופסוקי המקרא משמשים להם דרכי הסבר ואופני המחשה לרעיונם. על הפסוק "קמתי אני לפתח לדודי וידי נטפו מור" (שיר השירים ה', ד), נאמר במדרש שיר השירים רבה³⁶, על ידי ר' יעקב בר אבונה³⁷: "וידי נטפו מור — מררים, דגזר כורש ואמר דעבר פרת עבר, דלא עבר

28. גדול אמוראי בבל בדור השלישי.

29. הסוגיא מעלה אפשרות נוספת להתמצתו, שנתן קצבה, אך הסוגיא דוחה רעיון זה, ראה שם.

30. מגילה דף יב, ע"א.

31. גדול אמוראי בבל בדור הרביעי.

32. מעניין הוא פירושו של רש"י בסוגיא, המאשש פרשנות זו ע"פ טעמי המקרא, ע"ש. בישעיהו מביא רש"י גם את פשוטו של מקרא וגם את דברי חז"ל פה.

33. הבי"ח מגיה: "הוא יבנה עירי וגלות ישלח". האם לפני בעלי התלמוד נוסח מקראי אחר? קיימים מקומות נוספים בהם יש שינוי בין נוסח המקרא לבין הנוסח המופיע בתלמוד ולא כאן המקום לדון בכך. ראה רוזנטל דוד — על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא בתוך **ספר יצחק אריה זליגמן**, כרך ב', הוצאת רובינשטיין, ירושלים.

34. ראה אורבך, עמ' 59.

35. מגילה, דף יא, ע"ב.

36. (וילנא) פרשה [ה] ד"ה (א) קמתי.

37. אמורא ארץ ישראל, דור שלישי. המדרש מציין שהדברים נאמרו "קמיה דר' יצחק".

לא יעבר". משמע – הכרזתו של כורש יש בה "מררים", טעם מר; וזאת משום שכורש עצר את זכות העליה לארץ.

בהמשך המדרש מספר ר' יוחנן את הרקע לשינוי דעתו של כורש במתן זכות העליה לא"י. ר' יוחנן אינו מסתפק בסיפור העובדה אלא אף מסתייע בפסוק כדי להביע את צערו ואכזבתו מן האירוע.

"א"ר יוחנן כתיב (ישעיה י"ג, י) 'חשך השמש בצאתו לוי היה קבל ההוא יומא ולא דנחה [=הלואי ואותו יום חושך היה, והשמש לא היתה זורחת]. יצא כורש לטייל במדינה וראה המדינה שוממת, אמר – מה טיבה של מדינה זו שוממת, איכן הם הזהבים, איכן הם הכספים? אמרו ליה – ולא את הוא דגזרת ואמרת כל יהודאין יפקון ויבנון בית מקדשא? מנהון דהבים ומנהון כספים הא דסלקין למבנא מקדשא. בההיא שעתא גזר ואמר – דעבר פרת עבר דלא עבר לא יעבור"³⁸.

כורש, על פי ר' יוחנן, לאחר הכרזתו טייל במדינתו וראה אותה בשממונה. בשאלו על העוסקים בזהב ובכסף השיבו לו ש"דלדולה של המדינה"³⁹ נגרם על ידו, בכך שנתן רשות לאנשי הזהב והכסף לעלות לא"י ולבנות את המקדש. תגובתו המיידית של כורש הייתה להפסיק את העליה לאלתר.

על פי הסיפור, לא היה כורש מודע לנזק הכלכלי שיגרם למדינתו שלו בגינה של הכרזת העליה. ובזמן שטובת העולים סתרה את האינטרסים הכלכליים שלו – מיד משתנית דעתו⁴⁰.

על בסיס סיפורו של ר' יוחנן יובנו דברי המדרש בקהלת רבה⁴¹:
 "דברי פי חכם חן' (קהלת, י', יב) זה כורש מלך פרס שאמר 'מי בכם מכל עמו יהי אלקיו עמו ועלי, ושפתות כסיל תבלענוי שבילע דבריו וחזר בס'⁴².

ביקורת קשה יותר מובעת בהמשך המדרש, שבו גם עצם נוסח ההכרזה נדרש לגנאי. וכן במדרש נוסף בו הפסוק מקהלת המהווה בסיס לכך.
 "יתחילת דברי פיהו סכלות' – שאמר הוא האלקים אשר בירושלים, 'אחרית פיהו הוללות רעה' דחזר ובטל גזרותיו, אמר – מאן דעבר עבר ומאן דלא עבר לא יעבר".
 ברישא של הפסוק מבקר המדרש את דברי כורש המצמצמים את שלטונו של אלוקי ישראל על ירושלים בלבד, בעוד שהוא אלוקי העולם כולו. לגבי הסיפא – הדברים כבר הוסברו לעיל.

מקבילה למדרשים הנ"ל מצויה באסתר רבה⁴³: "ר' חנינא בר אדא⁴⁴ פתח – ידברי פי חכם חן' זה כורש שנא': 'כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלוקי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה'. ושפתות כסיל תבלענוי שאמר 'הוא האלקים אשר בירושלים'. יתחילת פיהו דברי סכלות' – מהי הסכלות? מי בכם בכל עמו יהי אלקיו עמו', ואחרית פיהו הוללות רעה' – די גזר ואמר די עבר פרת עבר, ודי לא עבר לא יעבר".

38. כבר העירו המפרשים על כך שאין פסוק כזה במקרא.

39. לשונו של אורבך, עמ' 60.

40. אורבך, שם, מכנה את גזירת כורש "ספר לבן שגזר על העליה".

41. (וילנא) פרשה י' [י"ב] (א) ד"ה דברי.

42. על תופעות שונות של מדרש פסוק זה, ראה תבורי יוסף, **לגלגולו של המדרש לכתוב "דברי פי חכם חן"**.

בתוך **סידרא ב'**, רמת גן, הוצאת בר אילן, תשמ"ו.

43. (וילנא) פתיחתא (ח) ד"ה ר' חנינא.

44. אמורא ארץ ישראלי בדור הרביעי.

המדרש הזה כולל את כל היסודות הביקורתיים כלפי כורש שעמם כבר נפגשנו לעיל והסברו מושתת על פרשנותם.

— ג —

הנה כי כן, מצאנו מקורות רבים בהם ניתן לראות את יחסם האמביוולנטי של חז"ל לכורש ולהכרזתו. השאלה הנשאלת היא: "מהן הסיבות שגרמו לשינוי ביחסם של החכמים לאישיותו של כורש ולהערכתה?"⁴⁵ על מנת לענות על השאלה נלך בדרכו של פרופ' א' אורבך שבדק את זמנם של החכמים המביעים את דעתם, ומעריך את הקשר בין הזמן לבין הדעה.

בסקירת החכמים השונים שהובאו לעיל מתברר שהם פעלו במאות השלישית והרביעית לספירה, הן בא"י והן בבבל. מצב היהודים בבבל בתקופה הנזכרת היה קשה. עלייתה של השושלת הסאסנית במאה ה-3 הוותה אות לשינוי רדיקלי באופי הפוליטי והדתי של פרס, וגם דפוסי השלטון השתנו לרעה. במהלך המאה גברה והלכה בקרב חכמי בבל המודעות לסכנה האורבת לקהילה היהודית בבבל, בעטיה של התחיה הלאומית-דתית בעקבות המזדאזים, שהיא דת פרס העתיקה ששורשיה התייחסו לנביא וורואסטר. דת זו הפכה תחת שלטונם של הסאסנים למעין דת המדינה⁴⁶.

על רקע זה ניתן להבין את הביקורת שנאמרה ע"י אמוראי בבל, וע"י "סתמא דגמרא" במסכת ר"ה ג, ע"ב. מאידך, בא"י, במאה השלישית, אין אנו נפגשים עם רדיפות פוליטיות ודתיות, היהדות לא נפגעה כנצרות. בעיית הישוב היהודי בא"י הייתה המצב הכלכלי הגרוע. המשבר הכלכלי נבע מערעור הכלכלה והמסחר בעטיין של מלחמות וריבוי מסים וארנונות. גם היישוב הכפרי סבל מסדרי המסים החדשים שעיקר כובדם היה על עובדי האדמה⁴⁷.

הבנת התקופה נותנת לנו, אפוא, פתח להבנת היחס הדו-ערכי לפעילותו של כורש. מחד, ביקורת על אי השלמתו של כורש את המפעל החשוב, בהשבת הגולים לארצם ובעידודם לבנות את ביהמ"ק, ומאידך, העלאה על נס את עצם ביצוע ההכרזה.

תפיסתו של אורבך⁴⁸ אינה מתייחסת למצב הפוליטי-דתי-כלכלי ששרד בא"י באותה תקופה, אלא לתוכניתו של יולינוס קיסר בשנת 363, להקים את ביהמ"ק על חשבונות⁴⁹. המענין הוא שאין בספרות חז"ל מידע על תוכנית זו. כלפי ביקורתם של חז"ל על כורש טוען אורבך: "ונדמה לי שההערכה הבקרתית שמצאנו בדברי חז"ל כלפי הכרזת כורש, שככלות הכל הוגשמה במרוצת הזמן, לפחות באופן חלקי, היא שגרמה להסחת דעתם של חכמים מתכניותיו של יולינוס". לדבריו, לא תמיד ההווה קבע את עמדתם כלפי כורש

45. לשונו של אורבך, עמ' 55.
 46. סקירה ארוכה וממצה בנושא ראה גפני ישעיהו, **יהודי בבל בתקופת התלמוד**, ירושלים, מרכז זלמן שז"ר, תשנ"א, עמ' 36 ואילך.
 47. סקירה בנושא, ראה בן שושן, חיים הלל (עורך), **תולדות עם ישראל בימי קדם**, תל אביב, דביר, תשכ"ט, עמ' 330 ואילך. וכן אלון גדליהו, **תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"א, פרקים ה-ז.
 48. עמ' 60.
 49. על תוכנית זו ראה לוי, יוחנן, **עולמות נפגשים**, ירושלים מוסד ביאליק, תשי"ק, עמ' 221 ואילך.

והכרזתו אלא דווקא ההיפך, "תפיסתם את העבר השפיעה על יחסם לתופעות ההווה, כשפניהם מועדות לעתיד"⁵¹.
לגבי חלק מהחכמים יכולים דברי אורבך להיות תקפים, אך מה הוא יענה לכל מבקרי כורש שחיו לפני תוכניתו של יולינוס? על כן נראה לי שיש להתייחס לדברי חכמים גם בהיבט ההווה המעריך את תופעות העבר.

סיכום

יוסף היינמן בספרו "אגדות ותולדותיהן"⁵² דן בבעייתיות הקיימת בחשיפת המשמעות האקטואלית של דברי חז"ל במדרשים ובאגדות, על רקע נסיבות הזמן שבהם הם נוצרו ונאמרו. וכדבריו: "בעיה סבוכה היא, ואין לה פתרון קל וחלק". אך עם זאת אין אנו רשאים ליבטל מהניסיונות להעניק משמעות אקטואלית לדברי חז"ל אשר לרוב הם נבנים ממציאות היסטורית אותה הם מרחיבים לצרכים ספרותיים-רעיוניים⁵³.

50. לדעת לוי (שם, עמ' 223) היעדר התייחסות נובע מחוסר משא ומתן ישיר בין חכמי ישראל ובין הקיסר, ואולי משום שעולמו הרוחני ודעותיו היו מרוחקות מאוד מעולמה הרוחני הפנימי של היהדות.

51. שם.

52. היינמן, יוסף, **אגדות ותולדותיהן**, ירושלים כתר, 1974, עמ' 75 ואילך.

53. על כך ראה רוזנפלד בן ציון, **אגדה ומציאות בספרות חז"ל**, בתוך **מחניים** 7. ירושלים מרכז ספיר, סיון תשנ"ד, עמ' 98 ואילך, וביבליוגרפיה המצוינת על ידו.